

doi: 10.30497/rc.2024.243951.1957

Received: 2023/01/16

Accepted: 2024/01/20

Obstacles to the implementation of free thinking chairs in universities

Hamidreza Ajami*
Hassan Kheiri**
Nouroz Hashemzehi***
Khadijeh Zolghadr****
Mohammad Javad Ramezani*****

Abstract

Freedom of expression and freedom of thought have always been fundamental concepts in human life and The production of science is also one of the indicators of progress in the world, The Seat of Freedom of Thought on Ayatollah Khamenei's Strategic Plans and In order to create and maintain a critical spirit, dialogue and production are science and enlightenment. The seats are a program of expressing opinions and dialogue among the university community, which was launched on his recommendation in response to a letter from a group of Ahl al-Qalam residents Of course, to date, based on the available statistics and re-demanding its origin in different meetings, it has not yet reached its effective position.

In this research, the data of the foundation and by conducting twenty-five in-depth and semi-structured interviews and analyzing it through coding, we have achieved the model of non-development of free-thinking seats and examined the strategic requirements for development in this regard. The results of the study after categorizing the categories into political, cultural, social and structural dimensions of model drawing The barriers to the development of seats indicate the importance of issues related to political and cultural dimensions, and strategies such as compiling an upstream document, creating a correct model and feeling of immunity in expressing opinions in seats seems necessary to promote the quality and quantity of seats.

Keywords: Theorizing, Freethinking, Freethinking Chair, Universities and Higher Education Institutions.

* Department of Sociology, Faculty of Literature and Humanities, Islamic Azad University, Science and Research Department, Tehran, I.R.Iran.

ajami_hamid@yahoo.com

0009-0000-1865-1299

** Associate Professor of Islamic Azad University, Qom, I.R.Iran (Corresponding author).

hassan.khairi@gmail.com

0000-0001-9719-9279

*** Assistant Professor, Department of Social Sciences and Communication, Islamic Azad University, East Tehran Branch, Tehran, I.R.Iran.

no_hashemzehi@yahoo.com

0000-0001-9593-0849

**** Assistant Professor, Department of Women Studies, Islamic Azad University, Research Sciences Branch, Tehran, I.R.Iran.

kzolghadr@srbiau.ac.ir

0000 0002 7457 0749

***** supreme national Deference university, Tehran, I.R.Iran.

mj.ramezani@gmail.com

0000-0002-7249-1588

موانع پیاده‌سازی کرسی‌های آزاداندیشی در دانشگاه‌ها

حمیدرضا عجمی*

حسن خیری**

نوروز هاشم‌زهی***

خدیده ذوالقدر****

محمدجواد رمضانی*****

چکیده

آزادی بیان و آزاداندیشی همواره از مفاهیم اساسی در زندگی انسان بوده است و تولید علم نیز از شاخصه‌های پیشرفت در جهان می‌باشد. کرسی آزاداندیشی از طرح‌های راهبردی آیت‌الله خامنه‌ای برای ایجاد و حفظ روحیه نقادی، گفتگو و تولید علم و روشنگری است. کرسی‌ها برنامه‌ای از بیان نظرها و گفتگو بین جامعه دانشگاهی می‌باشد که به پیشنهاد ایشان در پاسخ به نامه جمعی از اهالی اهل قلم راه‌اندازی گردید، ولی تا به امروز بر اساس آمارهای موجود و مطالبه مجدد مبدع آن در دیدارهای مختلف هنوز به جایگاه مؤثر خود نرسیده است. در این پژوهش داده‌بنیاد و با انجام ۲۵ مصاحبه عمیق و نیمه‌ساختاریافته و تجزیه و تحلیل آن از طریق کدگذاری به مدل عدم توسعه کرسی‌های آزاداندیشی دست‌یافته و الزام‌های راهبردی برای توسعه را در این رابطه بررسی نموده‌ایم. نتایج پژوهش بعد از دسته‌بندی مقولات به ابعاد سیاسی، فرهنگی، اجتماعی و ساختاری ترسیم مدل موانع توسعه کرسی‌ها نشان از اهمیت مقولات مرتبط با ابعاد سیاسی و فرهنگی دارد و راهبردهایی همچون تدوین سند بالادستی، ایجاد الگویی صحیح و احساس مصونیت در بیان نظرها در کرسی برای ارتقاء سطح کمی و کیفی کرسی‌ها ضروری به نظر می‌رسد.

واژگان کلیدی: نظریه‌پردازی، آزاداندیشی، کرسی آزاداندیشی، دانشگاه‌ها و مؤسسات آموزش عالی.

* دانشجوی دکتری گروه جامعه‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات، تهران، جمهوری اسلامی ایران. ajami_hamid@yahoo.com

** دانشیار دانشگاه آزاد اسلامی قم، قم، جمهوری اسلامی ایران (نویسنده مسئول). hassan.khairi@gmail.com

*** استادیار گروه علوم اجتماعی و ارتباطات دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران شرق، تهران، جمهوری اسلامی ایران. no_hashemzehi@yahoo.com

**** استادیار گروه مطالعات زنان دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم تحقیقات، تهران، جمهوری اسلامی ایران. kzolgadr@srbiau.ac.ir

***** دانش‌آموخته دکتری دانشگاه عالی دفاع ملی، تهران، جمهوری اسلامی ایران. mj.ramezani@gmail.com

مقدمه

آزادی و آزادی بیان از مسائل پُررونق مطرح شده جوامع مختلف طی سده‌های اخیر بوده و مفهوم پیشرفته‌تر آن را می‌توان آزادی اندیشه بیان نمود. آزاداندیشی نیز از واژه‌هایی است که در دو دهه اخیر در کشور ما رونق یافته است. در عین رونق مسئله آزادی بیان به نسبت رژیم گذشته؛ اما به واسطه گفتمان مسلط رسانه‌ای بیگانه ج.ا.ایران همواره متهم به سرکوب آزادی بیان است و عدم تبیین صحیح این مسئله نیز موجب شده باور افکار عمومی و به تبع آن محیط‌های دانشجویی محدودیت آزادی بیان در داخل کشور شود. مفهوم آزاداندیشی در نگاه اول بسیار ساده و واضح به نظر می‌رسد؛ اما با تعمق در آن می‌توان به معنای گسترده‌تر و عمیق‌تر آن پی برد. برای فهم بهتر آزاداندیشی بازگشت به خاستگاه اصلی و کاربرد اولیه آن مفید به نظر می‌رسد. اهمیت و ضرورت بحث را می‌توان از چند منظر بررسی نمود:

اول: مطالبه آیت‌الله خامنه‌ای که یک ایده را طرح و از جوانان درخواست اجرای آن را دارند و بعد از چند سال مجدد خود ایشان به عنوان رهبری جامعه، علل انجام نشدن این ایده را از دانشجویان سؤال می‌نمایند که نشان از اهمیت موضوع است. دوم: بررسی موانع که این موضوع از منظر دانشگاهیان بررسی می‌شود. سوم: به لحاظ جهاد تبیین و رفع شبهات پیرامون مسئله آزادی بیان و اتهاماتی که متوجه نظام سیاسی ج.ا.ایران در این زمینه است.

آزاداندیشی اصولاً به معنای رهایی اندیشه از پیش‌فرض‌ها و باورهایی است که بر ذهن آدمی احاطه دارد و مانع از پرواز اندیشه در آسمان کوران ناپیدای واقعیت‌ها و حقایق می‌شود (رفیع فلاح، ۱۳۹۰، ص. ۱۷). برخی از صاحب‌نظران طرح مسئله آزاداندیشی و اساساً اصطلاح آن را از قرن هجدهم در مغرب زمین می‌دانند. واژه آزاداندیشی معادل Freethinker برای نخستین بار در انگلستان توسط (آنتونی کالینز^۱، ۱۶۷۸-۱۷۲۹) به کار رفته است، (رفیع فلاح، ۱۳۹۰، ص. ۱۳۹۰). آزادی اندیشه، به لحاظ واژگانی از دو واژه «آزادی» و «اندیشه» تشکیل شده است. از نظر مفهومی نیز «آزادی اندیشه» از نوع آزادی‌های مضاف است که ارزش انسانی اندیشه را با ارزش آزادی درهم می‌آمیزد. آزاداندیشی، به بیان ساده، یعنی فکرکردن بدون قیدوبند و روشی منسجم و هماهنگ برای

---

1. Anthony Collins

درست اندیشیدن، بدون ترس از ساختارهای رایج. کرسی‌های آزاداندیشی، چه در حوزه و چه در دانشگاه، جایگاهی است که افراد بتوانند در یک فضای معقول در ارتباط با حوزه‌ها و موضوعات مختلف، بدون ترس و واهمه، به بحث و بررسی بنشینند و به‌واسطه بیان آراء برای آنها مشکلی ایجاد نشود؛ حتی قرار بوده فعالان کرسی‌های آزاداندیشی مصونیت قضایی پیدا کنند (زمانی محجوب، ۱۳۹۵، ص. ۱۳۴).

کرسی آزاداندیشی نشستی است که در آن افرادی از دانشگاهیان به‌صورت آزاد، نظام‌مند، مؤدبانه، محترمانه، عقلانی و منطقی در باب موضوعات معین و در حضور حضار به اظهارنظر و تبادل آراء و گفتگو همراه با استدلال و یا ارائه مستندات می‌پردازند (آیین‌نامه کرسی‌های آزاداندیشی، ۱۳۸۹). همچنین کرسی‌های آزاداندیشی به نشست‌هایی می‌گویند که افراد برای اظهارنظرهای غیرمتعارف خودشان در حضور جمع نخبه تشکیل می‌دهند. در آن بنا نیست که داوری بشود و امتیاز داده شود و رتبه تعیین گردد بلکه مجالی است برای ارائه نظرهای مخالف و مغایر و متفاوت با نظرهای شایع و رایج. از نظر اصطلاحی و مفهومی نیز کرسی آزاداندیشی به معنی ایجاد فضایی برای طرح نظرها و اندیشه‌های گوناگون در فضای مبتنی بر منطق و برای بحث در خصوص مباحث مختلف و به نمایش گذاشتن تفکرهای گوناگون است. امروز کرسی آزاداندیشی از اصلی‌ترین ابزار و ارکان جهاد تبیین نیز محسوب می‌شود، که آن هم مطالبه مقام معظم رهبری است.

شروع بحث کرسی آزاداندیشی در جمهوری اسلامی بعد از انقلاب در سال ۱۳۸۱ توسط مقام معظم رهبری در دیدار با افراد انجمن اهل قلم بیان گردید: «اگر بخواهیم در زمینه گسترش و توسعه واقعی فرهنگ و اندیشه و علم حقیقتاً کار کنیم، احتیاج داریم به اینکه از مواهب خدادادی و در درجه اول آزاداندیشی استفاده کنیم» (بیانات مقام معظم رهبری، ۱۳۸۱/۱۱/۷) و سال بعد ایشان موضوع را در میان دانشگاهیان طرح نمودند. هرچند ایشان در این نشست اشاره‌ای به کرسی‌های آزاداندیشی نکرده است، ولی به تدریج در سخنان بعدی کرسی‌های آزاداندیشی فضای خاص خود را یافته و ایشان بارها به‌صورت رسمی خواستار ایجاد و تشکیل کرسی آزاداندیشی شدند و بدین‌شکل ضرورت راه‌اندازی کرسی آزاداندیشی در جلسه ۵۹۶ شورای عالی انقلاب فرهنگی در تاریخ ۱۳۸۵/۱۰/۵ تصویب شد (زمانی محجوب، ۱۳۹۵، ص. ۳).

در این پژوهش موانع پیش‌روی کرسی‌ها را بررسی و سهم هر یک از موانع و راهکارها مشخص خواهد شد و در نهایت به الزام‌های راهبردی برای رفع موانع کرسی‌ها می‌رسیم؛ لذا سؤال اصلی این پژوهش این است که: موانع توسعه کرسی‌های آزاداندیشی در دانشگاه‌ها چیست و با چه الزاماتی می‌توان این موانع را برطرف نمود؟

۱. پیشینه پژوهش

در موضوع پژوهش حاضر خلأ تحقیقاتی مشهودی در این زمینه احساس می‌شود. با بررسی‌های ابتدایی صورت‌گرفته از پایگاه‌های اسنادی به‌خصوص در حوزه پایان‌نامه‌های دوره‌های تکمیلی مشاهده گردید پژوهشی جامع در خصوص موانع برگزاری کرسی‌های آزاداندیشی انجام نشده است.

جدول (۱): پیشینه پژوهش

ردیف	عنوان	چکیده و یافته‌های پژوهش
۱	شاخصه‌های کرسی آزاداندیشی از منظر قرآن	پژوهشی است که در صدد تعیین ملاک‌ها و شاخصه‌های کرسی آزاداندیشی بر اساس آیات قرآن بوده است. سؤال اصلی آن این بوده که آیا می‌توان مبانی‌ای را برای کرسی‌های آزاداندیشی بر اساس قرآن یافت؟ یافته‌ها نشان می‌دهد که با نگاهی عمیق‌تر نسبت به آیات قرآن، می‌توان با قضایای زیادی برخورد کرد که یا به شکل صریح به برگزاری یک فضای آزاد گفتگویی اشاره دارند یا مواردی‌اند که با تأمل بیشتر می‌توان متوجه آنها شد و در نتیجه‌گیری پژوهش بیان شده، شاخصه‌های کرسی آزاداندیشی عبارت‌اند از: حاکمیت روح آزاداندیشی و دوری از فشار و هیاهو، مستدل سخن گفتن، صبر و بردباری، توجه به افکار عمومی جامعه، برابری مجریان و داوران با دیگر افراد در بحث، پذیرش مینا یا قدر مشترک در بحث، پرهیز از مرء و جدال و مشاجره، خارج نشدن از مرز عدالت (خاتمی و دیگران، ۱۳۹۲، ص. ۶۷۹).
۲	نگرش دانشجویان به کرسی‌های آزاداندیشی در دانشگاه	این پژوهش به دنبال بررسی ارتباط بین استفاده دانشجویان از رسانه‌های جمعی داخلی، نوع تربیت دانشجویان در خانواده، مشارکت اجتماعی، پایگاه اقتصادی، اعتماد اجتماعی، دین‌داری و انسجام اجتماعی به‌عنوان متغیرهای مستقل و نگرش به‌عنوان کرسی‌های آزاداندیشی به‌عنوان متغیر وابسته انجام شده است. بر

چکیده و یافته‌های پژوهش	عنوان	ردیف
<p>اساس نتایج این پژوهش، بین استفاده از رسانه‌های جمعی داخلی، مشارکت اجتماعی، پایگاه اقتصادی، اعتماد اجتماعی، دین‌داری، انسجام اجتماعی، با آزاداندیشی ارتباط معنادار وجود دارد؛ اما بین نوع تربیت در خانواده با نگرش به‌عنوان کرسی‌های آزاداندیشی ارتباط معناداری مشاهده نشد (کلانتری و احمدپور پرویزیان، ۱۳۹۳، ص. ۸۷).</p>		
<p>نتیجه می‌گیرد اصول اخلاقی در حوزه اخلاق علمی از جمله: عدم نقد اشخاص، جدال احسن و...؛ در حوزه رعایت اخلاق عملی از جمله عدم خودستایی و خودبرتربینی هنگام غلبه، زیرکی و کیاست امام (علیه‌السلام) در استفاده از مبانی طرف مقابل و...؛ در حوزه اخلاق اعتقادی از جمله: دعوت به توحید بر پایه اخلاق، درس عملی برای اجرای فرایض و...؛ اصول اعتقادی مانند اصل توحید در سایه قرآن محوری، سنت‌مداری و... و اصول اجرایی در حوزه شناختی مانند: زمانه‌شناسی، ظرفیت‌شناسی و ظرفیت‌سازی؛ در حوزه علمی از جمله: اصل برنامه‌ریزی، اصل بیان سخنان جامع و کلیدی؛ در حوزه رفتاری از جمله اصل مدارا و نفی تملق، اصل توجه به محتوای سخن نه گوینده آن و...؛ اصول غایی و اهدافی؛ از جمله روش‌های امام در مناظره از جمله: عقلی و استدلالی، خطابه، مقایسه و... و شیوه‌هایی در مناظره از جمله: مخاطب‌سنجی، شرایط‌سنجی و... است (محمودی و دیگران، ۱۳۹۴، ص. ۱۶۳).</p>	<p>اصول و روش‌های کرسی‌های آزاداندیشی با الهام از سیره رضوی با تأمل در مناظرات امام رضا (علیه‌السلام)</p>	۳
<p>در پژوهش مذکور اصول نظری و عملی حضرت در تبیین چهارچوب کلی سیاست با توجه به ایده آزاداندیشی بررسی شده است؛ برای این منظور بعد از کنکاش در مورد پیشینه بحث سیاست در حوزه اسلامی، اصول نظری مربوط به این حوزه شرح و آنگاه با توجه به الگوی رفتاری حضرت رضا (علیه‌السلام) در شئون مختلف و فرازونشیب‌های عصر ایشان، چهارچوب عملی آزاداندیشانه حضرت در بعد عملی استنباط و جمع‌آوری شده و الزام‌های آزاداندیشی سیاسی در غالب مباحث اصیل حکومتی مطرح گردیده و در پایان این پژوهش راهکارهای عملی امام رضا (علیه‌السلام) در تبیین آزاداندیشی در حوزه معنویت بررسی شده</p>	<p>جایگاه و مبانی آزاداندیشی در کلام امام رضا (علیه‌السلام)</p>	۴

ردیف	عنوان	چکیده و یافته‌های پژوهش
		و مؤلفه‌های آزادی معنوی به شیوه‌ای مطلوب الگوسازی شده است (امیریان و دیگران، ۱۳۹۴، ص. ۲۰).
۵	درباره آزادی ^۱	نوشته میل ^۲ : این کتاب با ارائه یک نظریه آزادی برای انسان‌ها، به ارزشمندترین مقاله‌های فلسفی قرن ۱۹ شماره می‌رود. میل در این کتاب، بر این باور است که انسان‌ها باید خودشان را در هر زمینه‌ای خود به‌عنوان مسئول ببینند و مسئولیت‌پذیری خود را به‌خود برعهده بگیرند. در این کتاب بررسی‌های فلسفی درباره آزادی، عدالت و مشارکت اجتماعی ارائه شده است (Mill, 1859, p. 12).
۶	چهار مقاله درباره آزادی ^۳	نوشته برلین آی ^۴ : این کتاب شامل چهار مقاله مختلف است که درباره آزادی تفکر، آزادی افکار، آزادی گفتار و آزادی اراده صحبت می‌کند. برلین در این کتاب، نظریه‌های خود را درباره آزادی به ارمغان می‌آورد. او با صحبت درباره مفاهیم جامع‌تری همچون ديمقراطی و عدالت نیز، به بحث‌های فلسفی مرتبط پرداخته است (Berlin, 1969, p. 20).
۷	جمهوری ^۵	نوشته آنستین ^۶ : در این کتاب، سانستاین به بررسی این موضوع پرداخته است که چگونه اینترنت و رسانه‌های اجتماعی، به ديمقراسی کمک می‌کنند یا ممکن است آن را به خطر بندازند. او بر این باور است که وجود فیلترهای الگوریتمی و فیلتربازها در اینترنت، می‌تواند موجب شکاف‌های فرهنگی و سیاسی شود (Sunstein, 2001, p. 98).
۸	نظریه کنش ارتباطی: عقل و عقلانی‌سازی جامعه ^۷	نوشته هابرماس ^۸ : در این مجموعه کتاب، هابرماس بر تفکر خود درباره عملی‌سازی نظریه ارتباطات گفتگویی تمرکز می‌کند. او بر این باور است که گفتگویی که با هدف ارتباط و فهم مشترک انجام می‌شود، می‌تواند به یک فرایند تصمیم‌گیری مردم‌سالارانه

1. On Liberty
2. John Stuart Mill
3. Four Essays on Liberty
4. Isaiah Berlin
5. Republic
6. Cass Sunstein
7. The Theory of Communicative Action: Reason and the Rationalization of Society
8. Jürgen Habermas

ردیف	عنوان	چکیده و یافته‌های پژوهش
		منجر شود. هابرماس با بحث درباره فلسفه و جامعه‌شناسی، به ترقی مردم‌سالاری از طریق گفتگوی مشارکتی پرداخته است (Habermas, 1984, p. 26).

۲. اهمیت و ضرورت

ضرورت بررسی موضوع کرسی‌ها این جمله آیت‌الله خامنه‌ای است که مطرح نمودند: «مسئله آزاداندیشی‌ای که ما گفتیم، ناظر به این است. باید راه آزاداندیشی و نوآوری و تحول را باز گذاشت، منتها آن را مدیریت کرد تا به ساختارشکنی و شالوده‌شکنی و برهم‌زدن پایه‌های هویت ملی نینجامد. این کار، مدیریت صحیح لازم دارد. چه کسی باید مدیریت کند؟ نگاه‌ها فوراً می‌رود به سمت دولت و وزارت علوم و...؛ نه، مدیریتش با نخبگان است؛ با خود شماست؛ با اساتید فعال، دانشجوی فعال و مجموعه‌های فعال دانشجویی. حواستان جمع باشد!» (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار دانشگاهیان سمنان، ۱۳۸۵/۸/۱۸).

با مروری بر آمار، گزارش‌ها و برخی پژوهش‌ها که در ادامه به آنها اشاره خواهیم نمود، می‌توان به این مطلب پی برد که آن‌طور که شایسته است کرسی‌های آزاداندیشی چه از نظر کمی و چه از نظر کیفی در چند سال گذشته به حد مطلوب خود نرسیده است که مصداق اصلی این موضوع، مطالبه‌گری مقام معظم رهبری در دیدار با دانشجویان مطرح می‌شود که ایشان بیان می‌دارند: «شما جوانان دانشجوی چرا این پیشنهاد بنده را در خصوص کرسی‌های آزاد فکری و آزاداندیشی اجرا ننموده اید؟ فکر کنید، بگویید، بنویسید، در مجامع خودتان منعکس کنید؛ آن کرسی‌های آزاداندیشی را که من صد بار - با کم‌وزیادش - تأکید کردم، راه بیندازید» (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار جمعی از دانشجویان: ۱۳۹۴/۴/۲۰).

لذا کرسی‌ها به حد مورد انتظار نرسیده و آنچه در جامعه دیده می‌شود این است که افراد مختلف و بعضاً نخبگان، مطالبی را بیان می‌دارند که می‌توان گفت اگر این سخنان قبل از گسترش عمومی در جامعه در کرسی نقد و بررسی و در فضایی علمی و دانشگاهی مورد نقد قرار می‌گرفت و افراد با تضارب آرا سخن خود را می‌آزمودند

شاید شاهد این حجم از آشفتگی و بیان مطالب حاشیه‌ساز در فضای مجازی و حقیقی جامعه نبودیم.

یک بخش یا وجه مهم از جنگ نرم تحت عنوان «جنگ شناختی و ادراکی» با بهره‌گیری از راهبردها، تاکتیک‌ها و تکنیک‌های ویژه آن، بر روی مقوله «باورها و ارزش‌ها، محاسبات، گرایش‌ها و انگیزه‌های جامعه هدف» و به‌منظور تغییر دادن و یا حداقل ناکارآمدسازی این مقوله‌ها کار می‌کنند. نظام سلطه با بهره‌گیری از ابزارهای قدرت در اختیار و با ایجاد حجم‌های وسیع خبری و رسانه‌ای به ایجاد، تولید و انطباق ادبیات انبوه نموده و آن‌ها را به نفع خود همسان‌سازی می‌نماید و از این منظر از یک سو برای ایده‌ها و آرمان‌های خود قداست ایجاد می‌کند و از سوی دیگر حریف را مرعوب و وادار به پذیرش منطق تهاجمی خود سازد. نظام سلطه با گفتمان‌سازی و استقرار آن در اذهان و ارتباطات بین‌فردی، حمله را آغاز می‌کند. مقام معظم رهبری از دیرباز در مورد جنگ نرم دشمن هشدار داده بودند و همواره با کلیدواژه‌های مرتبط با این تهاجم توجه مردم و مسئولان را برمی‌انگیزند. ایشان در مقابله با جنگ نرم و شناختی دشمن، واژه «جهاد تبیین» را به‌کار برده‌اند که مکمل توجهات و توصیه‌های گذشته ایشان در این زمینه است و دانشگاه‌ها به‌عنوان پیش‌تازان عرصه نظریه‌پردازی بایستی پایه‌های گفتمانی این موضوع مهم را فراهم آورند. پژوهش حاضر نیز با نوآوری نسبت به سایر پژوهش‌ها در جامعه آماری، روش پژوهش و نوع نگاه به موضوع یافته‌های جدیدی را پیرامون موضوع کرسی‌های آزاداندیشی را بیان می‌دارد.

۳. چهارچوب و مفاهیم نظری

برای تحلیل موضوع آزاداندیشی چهارچوب‌های نظری متعددی وجود دارد مانند نظریه مسئولیت‌پذیری که اذعان دارد آزادی اندیشه به این معناست که همه افراد و نهادهای اجتماعی، هریک با توجه به نقش و وظیفه خود، باید در طرح و بررسی ایده‌ها، رفتارها و داوری‌های دیگران مسئولیت‌پذیر باشند، نظریه حقوق بشر که بر این اصل استوار است که هر انسان حق دارد تا آزادانه فکر کند عقیده داشته باشد و اطلاعات را دریافت و منتشر کند و حقوق انسان به‌عنوان یک مبنای قانونی و اخلاقی برای آزادی اندیشه و بیان تأثیرگذار است، نظریه تفکر کریتیکال با این محور که پرسش‌های منطقی و مستند

از خبرگان و جامعه می‌تواند به پیشرفت دانش و فهم ما از دنیا کمک کند و همچنین نظریه پلورالیسم که باور دارد جوامع از تنوع اندیشه و آرای مختلف برخوردارند و همه افراد حق دارند تا آزادانه نظر خود را بیان کنند و می‌گویند آزادی اندیشه مستلزم پذیرش و تحمل تفاوت‌ها و احترام به حقوق دیگران است و حتی نظریه نهادهای مردم‌سالار که معتقد است نظام‌های دموکراتیک و شفاف با حضور مردم در فرایندهای تصمیم‌گیری، به آزادی اندیشه و بیان کمک می‌کند و آزادی اندیشه مستلزم حق مشارکت و دسترسی عمومی به منابع اطلاعاتی است. که در ادامه توضیح جامع‌تری در خصوص نظریه‌های مورد استفاده این پژوهش داده خواهد شد.

مفهوم آزاداندیشی در مکاتب غربی عمدتاً به نپذیرفتن و تعارض با آموزه‌های دین برمی‌گردد. از جمله دایرةالمعارف آکسفورد می‌نویسد: «در طول تاریخ تفکر غربی، مشکلی که برای آزاداندیشان نوین به وجود می‌آمد و مکرراً در چهارچوب سنت‌های دینی مختلف رخ می‌داد، مربوط به تضاد بین مراجع دینی و روشنفکرانی بود که تحقیقات علمی و فلسفی آنها را وادار می‌کرد تا اعتبار آموزه‌ها و نوشته‌های مقدس دینی که عموماً در جامعه آنها پذیرفته شده بود را زیر سؤال ببرند» (Lauer, 2018). بر همین مبنا عموماً یکی از اتهام‌های نهادهای حقوق بشری به ایران در موضوع آزادی بیان معطوف به مسئله دین و انتقاد از پابندی به ارزش‌های دینی در ایران برای محدودسازی برخی موضوعات است. از جمله از عدم اجازه تبلیغ ادیان غیرقانونی، عدم اجازه نشر کتب ظالمه، عدم ارائه تریبون در رسانه‌ها به فرقه‌های انحرافی و یا نهادهای مرتبط با غرب و... تعبیر به عدم وجود آزادی بیان در ایران می‌شود.

۴. آزادی بیان از دیدگاه قرآن

اگر بخواهیم آزادی بیان، اندیشه و عقیده را در قرآن کریم بررسی نماییم، می‌بینیم که قرآن بیشترین توضیح و تأکید را بر تفکر و تعقل دارد و در آیات پُرشماری انسان را به تدبیر و اندیشه در نظام آفرینش، خلقت آسمان‌ها و زمین، دریاها، کوه‌ها، حیوانات و کیفیت خلقت انسان و مراحل آفرینش آن دعوت کرده است. قرآن در بیشتر موارد هنگامی که به بیان آیات الهی و شگفتی‌های خلقت می‌پردازد با تعبیرهای همچون افلا یعقلون، افلا تعقلون، افلا یتدبرون، لعلمهم یتفکرون و... بشر را به تفکر وادار می‌دارد تا از

باورهای کورکورانه و تقلیدهای متعصبانه بپرهیزد (سالم محسنی، ۱۳۹۶، ص. ۳۸).
 اهتمام قرآن به آزادی اندیشه و بیان از نظر کمی نیز قابل توجه است، قرآن کریم در بیش از ۳۰۰ آیه همه را به تعقل و تفکر، تدبیر و آزادی اندیشه دعوت بلکه تشویق کرده است. نمونه‌ای از آیات قرآن کریم پیرامون آزادی بیان:
 «الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَاهُمُ اللَّهُ وَأُولَئِكَ هُمْ أُولُوا الْأَلْبَابِ» آنان که سخن را با دقت می‌شنوند و بهترین آن را پیروی می‌کنند، آنانند که خداوند هدایتشان نموده و آنانند همان خردمندان هستند (زمر / آیه ۱۸).

در آیه فوق یکی از ابعاد آزادی اندیشه بیان می‌گردد که بیان می‌دارد: ای رسول به بندگان من بشارت ده، بندگان آنی که سخن‌ها را می‌شنوند و بهترین آنها را برمی‌گزینند آنهایی هستند که مشمول هدایت خداوند گردیده و آنان به حقیقت خردمندان عالم هستند؛ البته این بیان قرآن دارای چند نکته تفسیری است که به‌طور مختصر مطرح می‌گردد، نقل از کتاب (مطهری، ۱۳۶۷، ص. ۱۸۲). شهید مطهری در ذیل این آیه تفسیری بیان داشتند که اصلاً معنای این آیه استقلال فکر و عقل است، فکر باید غربال را برای انسان داشته باشد و هر حرفی را که می‌شنود در این قرار دهد، خوب و بد را بسنجد و خوب‌ترین آن‌ها را انتخاب و اعتبار کند (صفاتاج، ۱۳۸۳، ص. ۴۶ به نقل از مطهری، ۱۳۶۷، ص. ۱۸۲).

در آیه‌ای دیگر:

«لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ فَمَنْ يَكْفُرْ بِالطَّاغُوتِ وَيُؤْمِنْ بِاللَّهِ فَقَدِ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقَىٰ لَا انْفِصَامَ لَهَا وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ»؛ در (پذیرش) دین، اکراهی نیست. همانا راه رشد از گمراهی روشن شده است، پس هر که به طاغوت کافر شود و به خداوند ایمان آورد، قطعاً به دستگیره محکمی دست یافته، که گسستنی برای آن نیست و خداوند شنوای دانا است (بقره / آیه ۲۵۶).

در مفهوم این آیه و در این بخش ویژه باید یاد آور شد که این آیه هم بر آزادی تفکر و اندیشه و هم بر آزادی عقیده‌ای که بنیاد عقلانی و فکری داشته باشد دلالت دارد. از دیگر واژگان مرتبط با آزادی بیان در قرآن کریم می‌توان به برهان‌آوری، جدال احسن، امر به معروف و نهی از منکر، نصیحت و مؤعظه حسنه، توأسی به حق، شنیدن

قول دیگران، محاجه، برهان‌آوری، دادخواهی آشکار، شورا و شنیدن قول دیگران بیان کرد (سیدباقری، ۱۳۹۷، ص. ۱۴).

۵. آزادی اندیشه و بیان از منظر امام علی (علیه‌السلام) در نهج‌البلاغه

در تاریخ و سیره امام علی (علیه‌السلام) مشاهده می‌شود که ایشان در زمان زمامداری خود نه تنها محدودیتی برای افراد و گروه‌ها ایجاد نمی‌کردند بلکه حق انتقاد را به بهانه سلب امنیت و به بهانه اخلاص‌گری از افراد سلب نمی‌کردند. حضرت علی (علیه‌السلام) در یکی از سخنرانی‌های خود که در صحرائی صفین داشته به این مسئله اشاره دارد و مردم را توصیه می‌کند که مرا یاری دهید و مشورت دهید چراکه من مصون از خطا نیستم، آزادی معنوی، آزادی عقیده، آزادی بیان، آزادی احزاب و نیز آزادی انتخاب حاکم اسلامی از مهم‌ترین انواع آزادی در حکومت دینی از دیدگاه نهج‌البلاغه محسوب می‌شود.

یکی از شیوه‌های حکومتی امام علی (علیه‌السلام) عدم بهره‌گیری از زور و فشار و قدرت و تهدید برای تحمیل فکر و عقیده است، ایشان هرگز فکر خود را به دیگران تحمیل نکرده و مخصوصاً چون قدرت داشته از روش ارباب و تهدید استفاده نکرده است؛ لذا دین اسلام حق آزادی‌های عقیدتی را برای احزاب و مخالفان خود قائل است که نمونه بارز آن را می‌توان در نحوه مباحثات و برخورد حضرت علی (علیه‌السلام) با خوارج و مخالفان خود بیان نمود.

امیرالمؤمنین (علیه‌السلام) در سیاست به آزادی افکار معتقد بود زیرا با خوارج در منتها درجه آزادی و مردم‌سالاری رفتار کرد، خلیفه بود، می‌توانست آنها را بازداشت و هرگونه اعمال سیاسی را بر آنها اجرا کند؛ اما تا وقتی که خوارج قیام مسلحانه نکرده بودند با آنها مدارا کرد، حداکثر مدارا را برای ایشان به خرج داد زندانشان نکرد و حتی سهم آنان را از بیت‌المال قطع نکرد، این مطلب در تاریخ زندگانی امام علی (علیه‌السلام) عجیب نیست؛ اما چیزی است که در دنیا کمتر نمونه دارد (مطهری، ۱۳۶۷، ص. ۱۴۳).

آزادی بیان در زمان حکومت حضرت علی (علیه‌السلام) به بهترین وجه اجرا شد، نحوه برخورد ایشان با متعصب‌ترین و بی‌منطق‌ترین مخالفان حکومت که گروه خوارج بودند گواه بر این مدعاست.

امام علی (علیه السلام) آزادی بیان را همیشه حق مردم می دانسته حتی مردم و تشویق و ترغیب به انتقاد از ایشان و بیان آزاد با خودشان می کردند. حضرت امیر (علیه السلام) در همین راستا خطاب به مردم می فرماید: «پس با من چنان که با پادشاهان سرکش سخن می گویند، حرف ننزید، و چنان که از آدم‌های خشمگین کناره می گیرند دوری نجوید، و با ظاهرسازی با من رفتار نکنید، و گمان مبرید اگر حقی به من پیشنهاد دهید بر من گران آید، یا در پی بزرگ نشان دادن خویشم؛ زیرا کسی که شنیدن حق، یا عرضه شدن عدالت بر او مشکل باشد، عمل کردن به آن، برای او دشوارتر خواهد بود. پس، از گفتن حق، یا مشورت در عدالت خودداری نکنید؛ زیرا خود را برتر از آنکه اشتباه کنم و از آن ایمن باشم نمی دانم، مگر آنکه خداوند مرا حفظ فرماید» (نهج البلاغه، نامه ۲۱۶).

امام علی (علیه السلام) از اصحاب خویش و مردم می خواست به جای تعریف و ثناگویی سخن حق را به او بگویند و مشورت‌های عادلانه در اختیار او قرار دهند و مهمتر از همه نامه ایشان به مالک اشتر نخعی که از او می خواهد قسمتی از وقت خود را به مردم اختصاص دهد تا آنان در کمال آزادی و بدون هیچ لکنتی، نیازها، اعتراض‌ها و شکایت خود را مطرح نمایند و تأکید می کند که مبدا محافظان تو مانع از رساندن پیام‌های مردمی به شما شوند، ایشان می فرماید پاره‌ای از وقت خود را برای نیازمندان قرار ده در مجلس عمومی بنشین و گروه محافظان و پاسداران را از جلوگیری رسیدن صدای مردم به خودت بازداری و ایشان را در کمال آزادی و بدون لکنت زبان و ترس با تو سخن بگویند (نهج البلاغه، نامه ۵۳).

۶. آزاداندیشی از دیدگاه امام خمینی (رحمت الله علیه)

امام خمینی (رحمت الله علیه) بیان می دارد آزادی یک مسئله‌ای نیست که تعریف داشته باشد. ایشان با توجه به مبانی معرفت‌شناسی و انسان‌شناسی خود بر این باورند که آزادی یکی از ابعاد وجودی انسان و عالی‌ترین نعمت و موهبتی است که خداوند به انسان عطا کرده است، چنان که می فرماید: «نعمت آزادی بالاترین نعمتی است که بشر دارد و آزادی بهترین نعمتی است که خدا برای بشر قرار داده است و انسان با تولد خود این نعمت را از خالق خود دریافت کرده است»؛ لذا آزادی، ذاتی انسان است و

انسان فطرتاً آزاد است و آزادی چیزی نیست که دیگری بخواهد به انسان ببخشد، در این خصوص می‌فرمایند: «این چه آزادی است که اعطا فرموده‌اند مگر آزادی اعطا شد، نیست، خود این کلمه جرم است کلمه اینکه اعطا کرده‌ایم آزادی را این جرم است آزادی مال مردم است خدا آزادی داده به مردم اسلام آزادی داده، قانون اساسی آزادی داده «در جای دیگر امام بیان می‌دارد» از بالاترین نعمت‌هایی که در عالم هست آزادی انسان است و انسان حاضر است همه‌چیز را فدای آزادی خود کند زندگی که در آن آزادی نباشد زندگانی نیست» (تمیمی، ۱۳۸۶، ص. ۸۰ به نقل از صحیفه امام).

براین اساس از آنجاکه در دیدگاه امام آزادی ذاتی انسان بوده و انسان ذاتاً دارای فطرت آزاد است و آزادی امری تعریف نشدنی است، ایشان بیشتر به مصداق‌های آزادی اشاره می‌کنند، چنانچه در مصاحبه با اوریانا فالاجی خبرنگار ایتالیایی در پاسخ به این سؤال خبرنگار که خواستار یک تعریف ساده از آزادی بودند می‌فرماید: آزادی یک مسئله‌ای نیست که تعریف داشته باشد، مردم عقیده‌شان آزاد است کسی الزامشان نمی‌کند که شما باید حتماً این عقیده را داشته باشید، کسی الزام به شما نمی‌کند که حتماً باید از این راه را بروید کسی الزام به شما نمی‌کند که چرا باید آن را انتخاب کنیم، کسی الزاماتان نمی‌کند که در کجا مسکن داشته باشید یا در آنجا چه شغلی را انتخاب کنید، آزادی یک چیز واضح است و از این سخن می‌توان استنباط نمود که آزادی در منظر امام یک امر تخیلی ساخته ذهن انسان نیست بلکه یک امر واقعی است که منبعث از وجود انسان است (تمیمی، ۱۳۸۶، ص. ۸۲ به نقل از صحیفه امام).

امام خمینی در خصوص آزادی عقیده این‌گونه بیان می‌دارد: «در اسلام دموکراسی رایج است و مردم آزادند در اسلام، هم در بیان عقاید و هم در اعمال» (تمیمی، ۱۳۸۶، به نقل از صحیفه امام). آزادی عقیده از جمله آزادی‌های فردی و خصوصی انسان به‌شمار می‌رود و اساس و جوهر فکر انسان است و ریشه در آزادی فکر و اندیشه دارد. آزادی عقیده عبارت است از انتخاب آزادانه هر فکری که فرد آن را مساوی با حقیقت می‌داند و این فکر بسته به اینکه مربوط به چه حوزه‌ای باشد، آزادی مزبور نیز به همان نام خوانده می‌شود. امام خمینی معتقد به آزادی بیان است در صورتی که قصد اخلال و براندازی وجود نداشته باشد.

بررسی مبانی نظری مرتبط با آزاداندیشی در آراء اندیشمندان غربی نیز به‌صورت

جدول ذیل قابل ارائه است:

جدول (۲): مبانی نظری مرتبط با آزاداندیشی در آراء اندیشمندان غربی

ردیف	اندیشمند / مکتب نظری	نظریه
۱	هابرماس	وی با نظریه‌های خود مفهوم حوزه عمومی را به شکلی نوین وارد عرصه مطالعات سیاسی از جمله در زمینه ارتباطات و رسانه کرد و از این رو نقش وی در احیای مطالعات رسانه با ارجاع به مفهوم حوزه عمومی طی دهه‌های اخیر غیرقابل انکار است (مهدوی و مبارکی، ۱۳۸۵، صص. ۴-۶). هابرماس حوزه عمومی را در اطلاق به عرصه‌ای اجتماعی به کار می‌برد که در آن افراد از طریق مفاهمه، ارتباط و استدلال مبتنی بر تعقل، موضع‌گیری‌ها جهت‌گیری‌های هنجاری‌ای اتخاذ می‌کنند که بر فرایند اعمال قدرت دولت، تأثیراتی آگاهی‌دهنده و عقلانی‌ساز باقی می‌گذارد. رفتار افراد در جریان مفاهمه در حوزه عمومی عمدتاً بر مبنای کنش‌های کلامی عاری از فشار و سلطه در شرایطی عادلانه، آزادانه، آگاهانه و برابر صورت می‌گیرد؛ یعنی در درون وضعیتی که هابرماس از آن به وضعیت کلامی ایدئال یاد می‌کند (نوذری، ۱۳۸۱، ص. ۱۴۱).
۲	جان لاک ^۱	اثر اصلی لاک رساله تحقیق در فهم بشر است. لاک به شدت مردی عملگرا است و می‌خواهد عقل را هرچند محدود و در سطح نازل و در خدمت انسان و زندگی انسان قرار دهد. از این رو اولین قدم به سوی ارضای کاوش‌های ذهن بشر عبارت است از اینکه اول مراتب فهم خود را مورد مطالعه قرار دهیم نیروهای خود را آزمایش کنیم و ببینیم برای چه چیزهایی ساخته شده‌اند و اگر این کار را در ابتدا انجام دهیم، در واقع کار را وارونه شروع کردیم؛ زیرا بیهوده می‌خواهیم به واسطه ساختن افکار خود در اقیانوس پهناور وجود با آرامش و خاطر جمعی حقایق را که متعلق به ماست دارا باشیم (تمیمی، ۱۳۸۶، ص. ۳۵).
۳	جان استوارت میل ^۲	وی در کتاب خود درباره آزادی مطرح نموده که آزادی بیان از مصادیق مهم آزادی انسان‌ها و در واقع اولین قلمرو از سه قلمرو اصلی آزادی یعنی آزادی عقیده و وجدان و آزادی فکر و اندیشه است. وی

1. John Locke
2. John Stuart Mill

ردیف	اندیشمند / مکتب نظری	نظر به
		<p>در بخشی از کتاب خود بیان داشته روی هم‌رفته می‌توان گفت در کشورهایی که صاحب حکومت‌های قانونی شده‌اند دیگر این ترس و بیم در کار نیست که دولت وقت اعم از اینکه منتخب مردم باشد یا نباشد به حریم عقاید مردم دست‌درازی کند مگر اینکه کاملاً مطمئن باشد که در انجام چنین عملی درخواست عمومی خلق را که از دست عقیده‌ای به ستوه آمده‌اند و دیگر نمی‌توانند در قبال آن بردبار باشند، اجرا می‌کند (میل، ۱۳۷۵، ص. ۵۸).</p>
۴	بابزین	<p>نظریه مسئولیت‌پذیری که بیان می‌دارد آزادی اندیشه همراه مسئولیت‌پذیری است، پس اگر نهادی پیشنهادی را ارائه کند که باعث محدود کردن آزادی اندیشه و بیان شود، این نهاد مسئولیت دارد و باید به دلیل آن از تصمیم خود عذرخواهی کند. به همین ترتیب، اگر فردی نظر خود را در مورد یک موضوع بیان کند، باید به عواقب آن عکس‌العمل داشته باشد و از توجه به منافع عمومی توجه نماید؛ به‌طورمثال، اگر یک نهاد اجتماعی، مانند سازمان‌های رسانه‌ای، به دلیل هرچیز که باشد، به‌طور فزاینده‌ای آزادی بیان را محدود کند، آن نهاد مسئولیت‌پذیر است و باید در برابر عواقب آن پاسخگو باشد. به همین ترتیب، اگر یک شخص به دلیل بیان نظر خود در مورد یک موضوع، آزار و اذیت شود، شخصی که به او آسیب رسانده است مسئولیت‌پذیر است. نظریه مسئولیت‌پذیری در حوزه آزاداندیشی به این مفهوم اشاره می‌کند که افراد باید توانایی تصمیم‌گیری آزادانه و بدون تحت تأثیر قرارگرفتن از عوامل خارجی داشته باشند و درعین حال مسئولیت‌پذیری نسبت به تصمیمات و عواقب آنها را نیز به عهده بگیرد. در این زمینه، مقاله‌ای با عنوان "The Inadvertent Conception and Late Birth of the Free-Will Problem" سوزان بابزین^۱ منتشر شده است که به بررسی مسائل مرتبط با آزادی اراده و مسئولیت‌پذیری در فلسفه یونانی می‌پردازد (Bobzien, 2021).</p>

۷. روش‌شناسی

رویکرد در این پژوهش کیفی و روش پژوهش داده‌بنیاد یا زمینه‌ای است. در این روش، گردآوری داده‌ها، تحلیل و نظریه‌نمایی با یکدیگر در ارتباط تنگاتنگ‌اند. از آنجاکه اهتمام بر این بود بر اساس نظر مصاحبه‌شوندگان و بدون پیش‌داوری، موانع رونق کرسی‌های آزاداندیشی و دلایل عدم تبیین این مسئله و چگونگی پاسخگویی به جنگ‌شناختی نظام سلطه را شناسایی شود، از این روش استفاده شده است.

جامعه آماری پژوهش بنا به ضرورت موضوع و روش انتخاب شده، شامل دست‌اندرکاران کرسی‌های آزاداندیشی در دانشگاه‌ها در سه بخش مسئولان، دانشجویان و اساتید است. نمونه‌گیری به صورت هدفمند از هر سه بخش انجام شده است.

روش و ابزار جمع‌آوری اطلاعات در بخش نظری پژوهش ابتدا از طریق روش فیش‌برداری با مراجعه به اسناد مختلف از جمله کتاب‌ها، اسناد مرتبط و تارنماها و مقاله‌های نگاشته‌شده، که به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم با مبحث موانع توسعه کرسی آزاداندیشی مرتبط بوده، بررسی و گردآوری شده است. سپس به‌منظور گردآوری داده‌های نظری جدید از روش مصاحبه عمیق استفاده شده است. بدین‌منظور به‌صورت میدانی ۲۵ مصاحبه عمیق برای بررسی موضوع صورت پذیرفته است که ۱۹ نفر از آن‌ها دارای مدرک دکتری، ۵ نفر کارشناسی ارشد و یک نفر حوزوی هستند. همچنین ۴ نفر فعال دانشجویی مرتبط با برگزاری کرسی‌های آزاداندیشی و ۲۱ نفر دیگر دارای مسئولیت اجرایی در دانشگاه‌ها هستند.

تجزیه و تحلیل داده‌ها بر اساس کدگذاری صورت گرفته در روش داده‌بنیاد انجام شد، بدین‌صورت که بخش‌هایی از داده‌ها با نامی کوتاه مقوله‌بندی شده، این مقوله‌ها به‌طور همزمان هر قطعه از داده‌ها را خلاصه و بدین‌ترتیب آن را برای تحلیل آماده شدند. جمله‌های مطرح شده در داده‌ها و مصاحبه‌های اولیه مفاهیم و مقولات استخراج گردید. به‌همین ترتیب تمامی مصاحبه‌ها پیاده‌سازی گردیده و جملات خام به مفاهیم و مفاهیم نیز به مقولات تبدیل شدند. مقولات مرتبط در هر حوزه نیز مجدداً دسته‌بندی و تحلیل شدند.

به‌منظور بررسی اعتبار و پایایی پژوهش، اطلاعات به‌دست آمده از مصاحبه‌ها را با سایر متخصصین و اهل نظر تطبیق داده شد و تأیید اجماعی آن‌ها بر نتایج و یافته‌های حاصل اخذ گردید.

۸. یافته‌های پژوهش

از تحلیل و کدگذاری مصاحبه‌های انجام شده و دسته‌بندی آنها به حوزه‌های سیاسی، فرهنگی، اجتماعی و ساختاری جداول ذیل استخراج شده است.

جدول (۳): موانع حوزه سیاسی

ردیف	مقوله	نوع مقوله
۱	ذهنیت عدم وجود آزادی بیان ناشی از جنگ شناختی	علی
۲	ذهنیت درمورد احتمال ایجاد سابقه یا پرونده قضایی و امنیتی	علی
۳	فراهم نشدن شرایط توسط حاکمیت	زمینه‌ای
۴	امنیتی شدن فضای دانشگاه‌ها	مداخله‌گر
۵	بی اهمیت بودن برای ساختار سیاسی کشور	زمینه‌ای
۶	بی تفاوتی سیاسی مسئولین دانشگاهی	زمینه‌ای
۷	سیاسی نبودن دانشجویان و محیط دانشگاه‌ها	مداخله‌گر
۸	تبعیض در برخورد با جریان‌ات سیاسی در دانشگاه‌ها	زمینه‌ای

جدول (۴): موانع حوزه فرهنگی

ردیف	مقوله	نوع مقوله
۱	کاهش کنشگری فعال در فضای دانشگاهی	علی
۲	فقدان فرهنگ آزاداندیشی	علی
۳	عدم اهتمام برای پاسخگویی و تبیین	پیامدی
۴	ترس از توهین	مداخله‌گر
۵	ترس از انتقاد	مداخله‌گر
۶	بی تفاوتی دانشجویان	زمینه‌ای
۷	خودنمایی برخی شرکت‌کنندگان	راهبردی
۸	نبود فرهنگ مطالعه	علی
۹	احساسی شدن کرسی‌ها	مداخله‌گر
۱۰	ارائه مطالب غیرمستند	مداخله‌گر
۱۱	کاهش سطح فرهنگ نوآوری	مداخله‌گر

ردیف	مقاله	نوع مقاله
۱۲	ضعف کار تبلیغی برای افزایش مشارکت در کرسی	راهبردی
۱۳	جذابیت کم کرسی آزاداندیشی	پیامدی
۱۴	نیود حس اعتماد برای شرکت در کرسی	پیامدی
۱۵	عدم تبیین مسئله آزاداندیشی در دانشگاه‌ها	راهبردی
۱۶	عدم پذیرش تبعات اظهارنظر	علی

جدول (۵): موانع حوزه اجتماعی

ردیف	مقاله	نوع مقاله
۱	کم بودن کار رسانه‌ای و تبیینی	راهبردی
۲	سطح پایین مشارکت و سرمایه اجتماعی کرسی‌ها	پیامدی
۳	احساس بی‌اثر بودن کرسی‌ها	پیامدی
۴	عدم اقبال عمومی از کرسی	پیامدی
۵	کاهش سطح علمی دانشجویان	مداخله‌گر
۶	روحیه انفعالی دانشجویان	زمینه‌ای
۷	اقدامات ضدتبلیغی برای کرسی‌ها	زمینه‌ای
۸	عدم رعایت اخلاق در کرسی	راهبردی
۹	فراهم نشدن محیط آزاداندیشی	پیامدی
۱۰	انتقال کنشگری به فضای مجازی	زمینه‌ای
۱۱	کاهش دانش اجتماعی دانشگاهیان	زمینه‌ای
۱۲	وجود پیش‌داوری‌های ذهنی	مداخله‌گر
۱۳	انتخاب موضوع ناصحیح	راهبردی

جدول (۶): موانع حوزه ساختاری

ردیف	مقوله	نوع مقوله
۱	نبود آیین‌نامه پویا	مداخله‌گر
۲	عدم تخصیص بودجه و امکانات	علی
۳	نبود تولید فکر در خصوص موضوع	زمینه‌ای
۴	ترس مسئولان اجرایی از هنجارشکنی در کرسی	زمینه‌ای
۵	عدم وجود سند بالادستی مورد اتکا در خصوص کرسی	راهبرد
۶	عدم همکاری مسئولان اجراکننده در دانشگاه‌ها	زمینه‌ای
۷	جانمایی نامناسب در ساختار دانشگاه‌ها	علی
۸	بی‌انگیزگی مسئولان دانشگاه‌ها برای برگزاری کرسی	علی
۹	ارائه آمار کمی به‌جای افزایش سطح کیفی کرسی	پیامدی
۱۰	نبود الگو صحیح	راهبردی
۱۱	عدم حمایت مادی و معنوی	مداخله‌گر
۱۲	نبود سازمان متولی	علی

این مقولات از فرایند دسته‌بندی و حذف حدود ۱۰۰۰ داده خام تولید شده و تبدیل آن به مفاهیم و مقولات استخراج شد که به روش دستی بر روی کاغذ و جداول تدوین شده در محیط نرم‌افزار MaxQDA 12 تهیه گردید که خروجی آن به‌صورت مدل مفهومی ذیل است:

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

شکل (۱): ابعاد و مقولات مرتبط با موانع کرسی های آزاداندیشی

با بررسی یافته‌ها و نگاهی به مفاهیم استخراج شده و مقولات حاصل از آنها می‌توان موانع سیاسی و فرهنگی را توأمان به‌عنوان اصلی‌ترین موانع توسعه کرسی‌های آزاداندیشی دانست. در ادامه به توضیح و تشریح برخی مقولات می‌پردازیم؛ البته محدوده مانع سیاسی به‌تنهایی خود دارای ابعاد بسیار گسترده است که می‌تواند بیشتر مورد بررسی قرار گیرد.

از مصادیق مانع سیاسی، پیشینه تاریخی ملت ایران در خصوص ظلم‌و‌جور حاکمان قبل از انقلاب اسلامی بوده است که نمونه روشن و شفاف آن اقدامات ساواک قبل از انقلاب اسلامی ۲۲ بهمن ۱۳۵۷ است، یعنی مردم هرگاه می‌خواستند پیرامون مسائل

اظهارنظر کنند، ترس از این داشتند که نکند بیان مطالب باعث پرونده‌سازی برای آنها در دستگاه امنیتی شود؛ زیرا دستگاه امنیتی به دنبال هرگونه خدشه به جایگاه شاه بوده است، هرچند فضای بعد از انقلاب اسلامی ایران با قبل از آن قابل مقایسه نیست ولی هنوز ذهن جامعه ایران از اثرهای اقدامات خصمانه رژیم پهلوی پاک نشده است.

در خصوص ذهنیت عدم وجود آزادی در دانشجویان و اساتید دانشگاه و حتی سخنرانان مطالب زیادی توسط مصاحبه‌شوندگان ارائه گردید. از جمله «بعضی ممکن است احساس کنند که آزادی بیان آن‌طور که باید وجود داشته باشد وجود ندارد، به‌ویژه از سوی مخالفان با یک ایده خاص این‌طور است؛ البته این مسئله ممکن است درست یا غلط باشد ولی آن‌ها این را یک مسئله امنیتی تلقی می‌کنند، این احساس می‌تواند صادق یا کاذب باشد ولی به‌هرحال این احساس وجود دارد». یعنی می‌توان این‌طور تصور کرد با توجه به شرایط موجود در کشور و تلاش حاکمیت برای ایجاد فضای باز سیاسی هنوز این تصور و ذهنیت به درست یا غلط در ذهن دانشجویان و اساتید نقش بسته که آزادی بیان به معنای واقعی کلمه وجود ندارد، و یا درخصوص احتمال ایجاد سابقه سوءامنیتی بعد از اظهارنظر در کرسی، این ذهنیت در جامعه نمونه وجود داشت که «وقتی نظریه‌های خود را مطرح کردیم، بعد از طرح آن آیا با مسئله و مشکلی مواجه می‌شویم؟ تصور و ذهنیتی که وجود دارد این است که شاید بعداً دچار مشکل و پرونده‌دار شدن بشویم». این صحبت نشان‌دهنده این است که افراد حاضر در کرسی‌ها نمی‌توانند با آرامش کامل آنچه در ذهن دارند بدون ترس و واهمه برای تبادل نظر ارائه دهند که نشان‌دهنده ذهنیتی است که در خصوص نقش حاکمیت در فضای علمی شکل گرفته است.

وجود تفکر خدشه به امنیت ملی در خلال بحث‌های مطرح شده در کرسی‌ها نیز از مقولات مهمی بود که استخراج گردید؛ البته آنچه در برداشت یک پدیده به‌عنوان پدیده امنیت ملی یا غیر آن مؤثر است به شیوه حکومت‌داری حکومت‌ها و ایدئولوژی مسئولان حکومت مرتبط است، پس می‌توان نتیجه گرفت: «دیدگاه‌هایی در داخل ساختار حاکمیت وجود دارد که این مباحث مطرح شده در کرسی‌های آزاداندیشی را خلاف منافع امنیت ملی قلمداد کرده و با مانع‌تراشی و یا حداقل کم‌کاری در این موضوع باعث عدم پیشرفت و توسعه کرسی‌ها می‌شوند». حال آنکه این دیدگاه مخالف

نظر و دید واسع رهبری نظام اسلامی می‌باشد؛ زیرا خود ایشان پیشنهاد برگزاری چنین جلساتی؛ البته با رعایت خط قرمزها را می‌دهند.

در یک جمع‌بندی موانع و مشکلات در مسیر برگزاری کرسی‌های آزاداندیشی را می‌توان به موانع عینی و ذهنی تقسیم‌بندی کرد. موانع ذهنی نیز قابل تفکیک به عواملی است که یا مستقیماً در مسیر جنگ نرم و جنگ شناختی دشمن ایجاد شده و یا به‌صورت طبیعی در جوامع دانشجویی و دانشگاهی شکل گرفته است. نتیجه بررسی مقوله‌های احصا شده به شرح ذیل است:

جدول (۷): موانع و مشکلات برگزاری کرسی‌های آزاداندیشی

ردیف	موانع	فراوانی
۱	موانع عینی	۲۴
۲	موانع ذهنی	موانع ناشی از جنگ شناختی دشمن
۳		موانع ذهنی طبیعی

موانع ذهنی که به‌صورت طبیعی وجود دارند از جمله ترس از توهین، واکنش و نقد دیگران و حضار، احساسی شدن فضای نقد، احساس بی‌اثر بودن مباحث، بی‌تفاوتی و... طی سیاست‌گذاری فرهنگی در محیط دانشگاه‌ها به‌تدریج قابل مرتفع شدن هستند. اما موانع ذهنی که می‌توان آن‌ها را به نوعی به جنگ شناختی دشمن مرتبط کرد (چراکه به‌صورت طبیعی ایجاد این شبهه و مانع ذهنی مرتبط با محیط خالص دانشجویی و دانشگاه نیست) دارای اهمیت بیشتری هستند. از جمله احساس برخورد امنیتی و حراستی پس از کرسی‌ها، احساس سرکوب پس از تجمعات دانشجویی، هراس مسئولان دانشگاه از تبدیل شدن کرسی‌ها به صحنه اهانت به نظام سیاسی و مقدسات دینی و انقلابی و یا پیامدهای سیاسی برگزاری کرسی‌ها که منجر به تغییر مسئولیت یا عزل مسئول برگزاری شود و... مقوله‌های پرتکرار در مصاحبه‌های اخذ شده از جامعه هدف بوده است.

پیامدهای این موانع ذهنی بعضاً تبدیل به موانع ساختاری می‌شوند. از جمله حذف برخی جریان‌ها و گروه‌های سیاسی دانشجویی از مناظره‌ها و کرسی‌ها و یا محدود کردن تبلیغات، تعداد حضار و یا زمان و مکان برگزاری کرسی‌های آزاداندیشی؛ لذا

برطرف کردن این موانع دارای اهمیت مضاعفی هستند تا به تبع آن بخشی از موانع ساختاری و عینی نیز مرتفع شوند.

نتیجه‌گیری و پیشنهادها

بعد از دسته‌بندی مقولات به چهار گروه اصلی، می‌توان گفت گروه موانع حوزه سیاسی و فرهنگی توأمان اولین و مهم‌ترین گروه بوده‌اند؛ البته رقابت تنگاتنگی در پاسخ به این سؤال که اصلی‌ترین مانع در کدام حوزه است در مصاحبه‌ها وجود داشته است و خیلی‌ها حتی مانع سیاسی را زیرمجموعه مانع فرهنگی دانسته و برخی دیگر سیاسی را اولویت و بعد فرهنگی را مطرح نموده‌اند.

در حوزه مسائل سیاسی وجود ذهنیت نبود آزادی بیان در دانشگاه و جامعه، احتمال ایجاد عواقب حقوقی و قضایی بعد از اظهارنظرهایی که در کرسی‌ها مطرح می‌شود، عدم اجرای تکالیف حاکمیت در راستای برگزاری صحیح کرسی‌های آزاداندیشی (مثل ارائه ضمانت لازم در خصوص منع تعقیب احتمالی) از دلایل اصلی سیاسی عدم رونق کرسی‌ها می‌باشند؛ البته ساختار سیاسی کشور، اخلاق سیاسی مسئولان، کاهش گرایش‌های سیاسی در بین دانشجویان و حتی اساتید و وجود جریان‌های سیاسی در دانشگاه‌ها که باعث فشار به طرف مقابل و محدودیت در بیان مسائل مرتبط با گروه خودی می‌شوند، از دیگر دلایل سیاسی است که باعث کاهش رونق و توسعه کرسی‌های آزاداندیشی در دانشگاه‌ها شده است.

در حوزه موانع اجتماعی توسعه کرسی‌های آزاداندیشی در دانشگاه‌ها می‌توان اولین مقوله را کاهش کنشگری کنشگران اجتماعی مطرح نمود. در واقع کنشگران اجتماعی جامعه دانشگاهی که شامل دانشجویان و اساتید و حتی مسئولان اجرایی در دانشگاه‌ها می‌باشند، متأسفانه کنشگریشان به شدت کاهش داشته است.

در حال حاضر شرایط در دانشگاه‌ها به گونه‌ای رقم خورده که اکثر دانشجویان گرایش خود را برای حضور در فعالیت‌های اجتماعی کم‌رنگ نموده و فعالیت‌های خود را بیشتر به فضای مجازی معطوف نموده‌اند که این رویکرد باعث کاهش فرهنگ مطالعه و سطح علمی دانشجویان نیز شده است.

الزام‌های راهبردی رفع موانع توسعه کرسی‌های آزاداندیشی

اصلی‌ترین و ضروری‌ترین راهکار جهت توسعه کرسی‌های آزاداندیشی تدوین و تبیین سند راهبردی می‌باشد که به‌عنوان سند بالادستی و مرجع بتواند سیاست‌های کلی را در این زمینه مشخص کند، یعنی در این سند وظایف بخش‌های امنیتی، شورای عالی انقلاب فرهنگی، صداوسیما و همچنین دانشگاه‌ها در آن تشریح گردد تا دانشجویان و برگزارکنندگان کرسی‌ها بتوانند با استناد به آن موانع مختلف را از سر راه برگزاری صحیح کمی و کیفی کرسی‌ها بردارند. درواقع با اتکاء به این سند مسیر برای سایر درخواست‌ها نیز هموارتر گردد.

شورای عالی انقلاب فرهنگی با همکاری وزارت علوم و سایر دستگاه‌های دخیل در بحث آموزش عالی نیز با در نظر گرفتن سیاست‌های راهبردی می‌بایست اساتید، دانشجویان و دانشگاه‌های برگزارکننده و مسئولان آنها را مورد حمایت‌های مادی و معنوی قرار داده و رونق بیشتری به کرسی‌ها بدهند.

نهادهای امنیتی و قوه قضائیه نیز باید رویکردهای خود را تغییر و به‌گونه‌ای برخورد نمایند که کسانی که دیدگاه‌های جدید و آسیب‌های موجود در جامعه را بیان می‌نمایند، دچار هزینه امنیتی و قضایی نشوند و در خصوص اظهارنظر مورد تهدید قرار نگیرند، درواقع تمام نهادهای حاکمیت باید گوش شنوایی ایجاد نمایند تا صحبت‌های مطرح شده در کرسی‌های آزاداندیشی که توسط دانشجویان، اساتید، اندیشمندان و نخبگان مختلف مطرح می‌شود را بشنوند و زیرساخت‌های مناسب قانونی برای اجرای خواسته مقام معظم رهبری را فراهم نمایند.

در زمینه مقابله با جنگ شناختی دشمن نیز راه‌حل توصیه شده توسط خبرگان این پژوهش برگزاری کرسی‌ها است. در این زمینه مقام معظم رهبری با شناخت درست این راهبرد بیان می‌دارند که: «در این جنگ بی‌امانی که وجود دارد بین اسلام و کفر، بین حق و باطل، بین روایت دروغ و حقیقت - این جنگی است بین این‌ها - ما در کجای این جبهه قرار داریم و حضور داریم؟» (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار با مداحان، ۱۴۰۰/۱۱/۳).

یافته‌های پژوهش که مورد اجماع خبرگان جامعه آماری قرار گرفته است، الزام‌های راهبردی ذیل را برای ترویج کرسی‌های آزاداندیش در دانشگاه‌ها توصیه می‌کند:

۱- توسعه و بسط فرهنگ آزاداندیشی: فرهنگ آزاداندیشی را می‌توان مجموعه‌ای از

قوانین و مقررات؛ آداب و رسوم و ویژگی‌های آزاداندیشی را قلمداد نمود. مصاحبه‌گر آن نیز به کرات از مقوله فرهنگ آزاداندیشی به‌عنوان عنصر کم‌رنگی که نیاز به تقویت دارد نام برده‌اند. با توجه به آموزه‌های محکم اسلامی در حمایت از آزاداندیشی بایستی اساساً جمهوری اسلامی و نظام سیاسی ایران به‌عنوان مدافع جریان آزاداندیشی مطرح و شبهات پیرامون آن مرتفع شود. اقدام‌های تبیینی در این زمینه می‌تواند در قالب اساسنامه و سازوکارهای مرتبط در اسناد بالادستی و همچنین در خلال برگزاری کرسی‌ها و یا ظرفیت‌های رسانه‌ای دانشجویی و دانشگاهی صورت گیرد.

۲- اصلاح نگاه و ایجاد انگیزه در مسئولان دانشگاه‌ها: نظر به روحیه حفظ وضع موجود و اجتناب از اتفاق‌های ناگوار در برگزاری اندکی از کرسی‌های آزاداندیشی، متأسفانه برخی مدیران میل و رغبت و انگیزه کافی برای برگزاری کرسی آزاداندیشی را در دانشگاه‌های خود ندارند. در واقع مطالبه بحق کشور با این چالش ذهنی مدیران دانشگاه‌ها تبدیل به یکی از محورهای جنگ شناختی و عملیات روانی دشمن است و فضای سیاسی کشور و حاکمیت متهم به هراس از برگزاری کرسی‌های آزاداندیشی می‌شوند؛ لذا آزاداندیشی که مطالبه مقام معظم رهبری است باید دغدغه و اولویت اول مسئولان مسئولان و دانشگاه‌ها بشود. سازوکار اجرایی آن قرار گرفتن مسئله کرسی‌ها در دسته‌بندی و طبقه‌بندی دانشگاه‌ها به‌عنوان ملاک و شاخص امتیازدهی است. یعنی یکی از ملاک‌های دانشگاه تحول‌یافته تعداد برگزاری کرسی‌های آزاداندیشی باشد.

۳- ایجاد ظرفیت‌های تبلیغی - تبیینی کرسی‌های آزاداندیشی: در صورتی که بخش زیادی از موانع ساختاری شناسایی شده مرتفع شود و جلسات کرسی‌ها نیز به‌صورت مطلوبی برگزار شود؛ اما بازتاب و ظهور مناسبی در فضای رسانه‌ای و افکار عمومی به‌ویژه محیط‌های دانشگاهی نداشته باشد، نمی‌توان انتظار داشت که در جهاد تبیین و مقابله با جنگ شناختی دشمن توفیقی حاصل شود. ایجاد رسانه‌های تخصصی، فراگیر و با دایره مخاطبان گسترده از الزام‌های تحقق تبیین صحیح مسئله آزاداندیشی و پیشگامی حاکمیت در اهمیت دادن به مسئله آزاداندیشی است.

کتابنامه

قرآن کریم.

نهج البلاغه.

آیین‌نامه کرسی های آزاد اندیشی (۱۳۸۹): <https://isu.ac.ir/files/scientific/files/13matnekamel>
امیریان، طیبه؛ بیگلری، مجتبی و فرجامی، اعظم (۱۳۹۲). جایگاه و مبانی آزاداندیشی در کلام امام رضا (علیه السلام). (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). دانشگاه رازی، کرمانشاه، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، کرمانشاه، ایران.

تمیمی، رقیه (۱۳۸۶). بررسی مفهوم آزادی و قانون در اندیشه‌های امام خمینی (رحمت‌الله‌علیه). تهران: چاپ و نشر عروج.

خاتمی، سیدجواد؛ مرتضوی، سیدمحمد و خاتمی، سیده سمیه (۱۳۹۲). شاخصه‌های کرسی آزاداندیشی از منظر قرآن. فصلنامه مطالعات معرفتی در دانشگاه اسلامی، (۵۷).

خامنه‌ای، سید علی، سایت: khamenehi.ir

رفیع فلاح علی (۱۳۹۰/۲/۲۶). روزنامه رسالت، صفحه ۱۷.

زمانی محبوب، حبیب؛ مددی، سیدنادر و گرامیان دلدشت، اعظم‌السادات (۱۳۹۵). موانع برگزاری کرسی‌های آزاداندیشی در مؤسسات آموزش عالی. پژوهش‌های اجتماعی اسلامی (حوزه علمیه)، (۱۰۹).

سالم محسنی، محمد (۱۳۹۶). نگرش تحلیلی بر «حق آزادی اندیشه، عقیده و بیان» با رویکرد فلسفه اسلامی. پژوهشنامه حکمت و فلسفه اسلامی، بهار و تابستان، (۴۸)، ۲۷-۵۲.

سیدباقری، سید کاظم (۱۳۹۷). حق آزادی بیان از منظر قرآن کریم. علوم سیاسی (باقرالعلوم)، (۸۱)، ۷-۳۲.

صفاتاچ، مجید (۱۳۸۳). آزادی اندیشه. تهران: انتشارات آرون.

کلانتری، عبدالحسین و احمدپور پرویزیان، جعفر (۱۳۹۳). نگرش دانشجویان به کرسی‌های آزاداندیشی در دانشگاه به لحاظ اثرگذاری در توسعه اجتماعی و سیاسی دانشگاه‌ها (مورد: دانشگاه تبریز). فصلنامه علمی نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان، بهار و تابستان، (۱)۴، ۸۷-۱۱۲.

محمودی، مرضیه؛ خاکپور، حسین؛ گلی، مهنراز و نوری، ابراهیم (۱۳۹۴). اصول و روش‌های کرسی‌های آزاداندیشی با الهام از سیره رضوی. مجله اخلاق زیستی، (۱۵)، ۱۶۳-۱۹۴.

مطهری، مرتضی (۱۳۶۷). *تعلیم و تربیت در اسلام*. تهران، انتشارات صدرا.
مهدوی، سیدمحمدصادق و مبارکی، محمد (۱۳۸۵). تحلیل نظریه کنش ارتباطی هابرماس. *فصلنامه علوم اجتماعی دانشگاه آزاد خلیخال*، (۸).
میل، جان استوارت (۱۳۷۵). *رساله‌ای درباره آزادی*. ترجمه جواد شیخ‌الاسلامی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

نوذری، منوچهر (۱۳۸۱). بازخوانی هابرماس (درآمدی بر آراء، اندیشه‌ها و نظریه‌های یورگن هابرماس). تهران: نشر چشمه.

- Berlin, I. (1969). *Four Essays on Liberty*. Oxford: Oxford University Press.
Bobzien, S. (2021). *The Inadvertent Conception and Late Birth of the Free-Will Problem*. Available at: <https://dx.doi.org/10.1163/15685289860511069>.
Habermas, Jürgen (1994). *The philosophical discourse of modernity*. Polity Press.
Lauer, R. Z. (2018). "Freethinkers" *New Catholic Encyclopedia*. Retrieved April 25, 2022 from [Encyclopedia.com: https://www.encyclopedia.com/religion/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/freethinkers](https://www.encyclopedia.com/religion/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/freethinkers)
Mill, J. S. (1859). *On Liberty*. London: John W. Parker and Son.
Ulen, Thomas S. (2001). *Democracy and the Internet*: Cass R. Sunstein, Republic.Com. Princeton, Nj. Princeton University Press. 224. 2001. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=286293>

References

- A. Amirian, Tayyebbeh, Biglari Mojtaba, Farjami Azam (2013). The Position and Foundations of Free Thinking in the Words of Imam Reza (Peace be upon him) Master's Thesis, Razi University-Kermanshah-Faculty of Literature and Humanities. (In Persian)
Berlin, I. (1969). *Four Essays on Liberty*. Oxford: Oxford University Press.
Bobzien, S. (2021). *The Inadvertent Conception and Late Birth of the Free-Will Problem*. Available at: <https://dx.doi.org/10.1163/15685289860511069>.
Habermas, Jürgen (1994). *The philosophical discourse of modernity*. Polity Press.
Kalantari, Abdolhossein (2014). Students' Attitude toward Freethinking Chairs in the University in terms of Impact on the Social and Political Development of Universities (Case Study: University of Tabriz) *Quarterly Journal of Social Theories of Muslim Thinkers* Article 4, 4(1),-

- Serial Number 6, April 2014, 87-112. (In Persian)
- Lauer, R. Z. (2018). "Freethinkers" New Catholic Encyclopedia. Retrieved April 25, 2022 from Encyclopedia.com: <https://www.encyclopedia.com/religion/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/freethinkers>
- Mahdavi, Seyed Mohammad Sadegh & Mobaraki, Mohammad (2006). Analysis of Habermas's Theory of Communicative Action. Social Sciences Quarterly of Khalkhal Azad University 2006, (8). (In Persian)
- Mahmoodi, Marzieh (2015). Bioethics Spring 2015 - Issue 15 Scientific-Research Rank of Ministry of Health (163 to 194). (In Persian)
- Mill, J. S. (1859). On Liberty. London: John W. Parker and Son.
- Mill, John Stewart (1996). A Treatise on Freedom, translated by Javad Sheikholeslami, Tehran, Scientific and Cultural Publications, 4th edition. (In Persian)
- Morteza, Motahhari (1988). Education in Islam. Tehran: Sadra Publications. (In Persian)
- Nahj al-Balagha. (In Persian)
- Rafi Fallah Ali (2011). Resalat newspaper, May 16, 17. (In Persian)
- Regulations of the Chairs of Free Thought <https://isu.ac.ir/files/scientific/files/13matnekamel>. (In Persian)
- Rereading Habermas (An Introduction to Jürgen Habermas's Opinions, Thoughts, and Theories). Manouchehr Nozari, Cheshmeh Publishing, 2002. (In Persian)
- Roghayeh, Tamimi (2007). A Study of the Concept of Freedom and Law in the Thoughts of Imam Khomeini (may Allah have mercy on him), Uruj Publication, Tehran. (In Persian)
- Safataj, Majid (2004). Freedom of Thought. Aron Publications: Tehran. (In Persian)
- Seyed Bagheri, Seyyed Kazem (2018). Political Science (Baqir al-Uloom), 21(81), Spring. (In Persian)
- Seyyed Javad Khatami, Seyyed Mohammad Mortazavi, Seyyedeh Somayeh Khatami (2013). Characteristics of the Chair of Free Thinking from the Perspective of the Qur'an, Quarterly Journal of Epistemological Studies in Islamic University, (57). (In Persian)
- Statements of the Supreme Leader on 27/11/2002 khamenehi.ir. (In Persian)
- Tamimi, Roghayeh (2007). A Study of the Concept of Freedom and Law in the Thoughts of Imam Khomeini (may Allah have mercy on him). (In Persian)
- The Holy Quran. (In Persian)
- Ulen, Thomas S. (2001). Democracy and the Internet: Cass R. Sunstein, Republic.Com. Princeton, Nj. Princeton University Press. 224. 2001. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=286293>
- Zamani Mahjoub, Habib; Madadi, Seyed Nader & Geramian Dehdasht, Azam Sadat (2016). Islamic Social Research (Seminary), (109). (In Persian)